

Η διδασκαλία στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση. Ο ρόλος του Διδάσκοντος

Παπαλαμπρακόπουλος Παύλος¹
Πανεπιστήμιο Πατρών

Abstract

Distance learning gives the educator both a new role and a different dimension from the one necessitated by traditional education. The role of the teacher in distance education is -inter alia- communicative, counseling and encouraging. So, the contemporary scientific community has to investigate the parameters, the multiple dimensions, and the variety of skills that any teacher in distance learning must have nowadays.

Keywords

Distance learning, educator, academic staff, academic, communication, support.

Περίληψη

Η εξ αποστάσεως εκπαίδευση προσδίδει στον εκπαιδευτικό έναν νέο ρόλο και μια άλλη διάσταση από ό,τι στην παραδοσιακή εκπαίδευση. Ο ρόλος του διδάσκοντα στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση είναι -μεταξύ άλλων- επικοινωνιακός, συμβουλευτικός και εμπνευστικός. Επομένως, η σύγχρονη επιστημονική κοινότητα οφείλει να διερευνήσει τις παραμέτρους, τις πολλαπλές διαστάσεις και τις αντίστοιχες δεξιότητες του ρόλου του διδάσκοντα στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση σήμερα.

Λέξεις – κλειδιά

Εξ αποστάσεως εκπαίδευση, διδάσκων, πανεπιστημιακός δάσκαλος, ακαδημαϊκός/ακαδημαϊκό προσωπικό, επικοινωνία, υποστήριξη.

---

¹ Συμβασιούχος στο Πανεπιστήμιο Πατρών, papalamprakopoulos.p@gmail.com.

Εισαγωγή

Η ραγδαία ανάπτυξη του διαδικτύου και οι επιμέρους εφαρμογές του σε συνδυασμό με την εισαγωγή μιας πληθώρας νέων Τεχνολογιών της Πληροφορίας και των Επικοινωνιών (ΤΠΕ) έχει προκαλέσει μία επανάσταση στη μορφή, τη λειτουργία και τις δυνατότητες της εκπαιδευτικής δραστηριότητας, εισάγοντας και καθιερώνοντας πλέον τους όρους *εξ αποστάσεως εκπαίδευση (distance learning)* και *ηλεκτρονική μάθηση (https://community.articulate.com/series/getting-started/articles/what-is-e-learning)*.

Έτσι, αναβαθμίζονται τα υπάρχοντα συστήματα εκπαίδευσης και βελτιώνονται οι παρεχόμενες υπηρεσίες (Ραλλιάς & Αναστασιάδης, 2015), παρόλο που οι σύγχρονες τεχνολογίες άργησαν να εφαρμοστούν στον εκπαιδευτικό κλάδο (Τσολακίδης, 2005).

Πολλοί είναι οι θεωρητικοί και οι ερευνητές του χώρου που προσπάθησαν να ορίσουν την έννοια της *εξ αποστάσεως εκπαίδευσης*, στηριζόμενοι στους παράγοντες που προδιαγράφουν αυτή τη μορφή εκπαίδευσης, αλλά και στους εκπαιδευτικούς προβληματισμούς των ίδιων (Λιοναράκης, 2001).

Ο Keegan (2001) επεξεργάστηκε οκτώ γενικά αποδεκτούς και έγκυρους ορισμούς συγγραφέων για την *εξ αποστάσεως εκπαίδευση*, δίνοντας έμφαση σε πέντε χαρακτηριστικά της, τα οποία συνοψίζονται ως ακολούθως:

1. απόσταση
2. επίδραση που έχει ο εκπαιδευτικός οργανισμός τόσο στον σχεδιασμό όσο και στην προετοιμασία του διδακτικού υλικού και την παροχή υπηρεσιών υποστήριξης στους διδασκόμενους
3. χρήση έντυπου, οπτικοακουστικού ή ηλεκτρονικού υλικού ή ηλεκτρονικού υπολογιστή ως βασικά εργαλεία του μαθήματος
4. δυνατότητα αμφίδρομης επικοινωνίας, ώστε οι διδασκόμενοι να μπορούν να επωφελούνται ακόμα και από τον άμεσο διάλογο
5. απουσία λειτουργίας της μαθησιακής ομάδας.

Ο όρος *εξ αποστάσεως εκπαίδευση*, χρησιμοποιείται για να περιγράψει μία εκπαιδευτική διαδικασία, στην οποία ο εκπαιδευτής βρίσκεται μακριά σε απόσταση και σε χρόνο από τον εκπαιδευόμενο (Perraton, 1988). Μάλιστα, η τεχνολογία διαδραματίζει καταλυτικό ρόλο στην εκπαιδευτική διαδικασία (Kentnor, 2015).

Σύμφωνα με τις Gunawardena & McIsaac (2004), αυτό που κυρίως χαρακτηρίζει το επιστημονικό πεδίο της *εξ αποστάσεως εκπαίδευσης* είναι οι δραματικές αλλαγές στα θέματα διδασκαλίας και επικοινωνίας. Σε αυτό, συμβάλλει η

εκτεταμένη χρήση των δυνατοτήτων που προσφέρουν τα ΤΠΕ. Η εισαγωγή των νέων τεχνολογιών στον χώρο της εκπαίδευσης, σε συνδυασμό με τη θεαματική ανάπτυξή τους, έχει συντελέσει στην αλλαγή των δεδομένων όσον αφορά στους τρόπους παροχής της γνώσης στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση. Γι' αυτό εξάλλου, ποικίλα προγράμματα βασισμένα εξ ολοκλήρου ή εν μέρει στο διαδίκτυο κάνουν την εμφάνισή τους δίπλα στις παραδοσιακές μεθόδους σπουδών, με στόχο τους να ανταποκριθούν στη νέα τάση εκπαίδευσης *κάθε στιγμή και σε κάθε τόπο (anytime, anyplace)* (<https://economu.wordpress.com/l-m-s/>).

Ανεξάρτητα από τον οποιονδήποτε ορισμό της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης όμως, ο αναβαθμισμένος ρόλος του διδάσκοντα αποτελεί μία σημαντική παράμετρο για την επιτυχία (Ηλιάδου, 2010). Γι' αυτό εξάλλου, ο ρόλος του διδάσκοντα εξ αποστάσεως πρέπει να είναι πολυδιάστατος, καθώς αποτελεί ταυτόχρονα εμψυχωτή και συντονιστή ποικίλων διεργασιών μάθησης. Ο διδάσκοντας εξ αποστάσεως οφείλει να υποστηρίζει το διδακτικό υλικό και να είναι υπεύθυνος για την ενεργοποίηση του διδασκόμενου του να λειτουργεί αυτόνομα προς μία εφευρετική πορεία αυτομόρφωσης (Παπαδημητρίου & Λιοναράκης, 2010).

Επομένως, όπως γίνεται αντιληπτό από την ανωτέρω αδρομερή αναφορά, οι σύγχρονες συνθήκες ζωής επιτάσσουν τη διερεύνηση της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης και κυρίως, του ρόλου του διδάσκοντα ώστε να ευρεθούν επικοινωνιακοί τρόποι εφαρμογής της τόσο για τους εκπαιδευόμενους όσο και για τους εκπαιδευτές.

Διδασκαλία και μάθηση στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση

Υπάρχουν ποικίλες θεωρίες για τη μάθηση στη διεθνή βιβλιογραφία (Holmberg, 1995· Farajollahi & Zarifsanaee, 2012· Taylor, 2001). Κοινό χαρακτηριστικό όλων όμως, είναι ότι η διδασκαλία από απόσταση δεν διαθέτει την αμεσότητα της παραδοσιακής διδασκαλίας, με αποτέλεσμα να παρουσιάζει προκλήσεις για τους διδάσκοντες, δεδομένου ότι ο διδάσκων πρέπει να διατηρεί ροή επικοινωνίας με τους φοιτητές/σπουδαστές του και να μεταδίδει γνώση παρά την απρόσωπη επικοινωνία (Farajollahi & Zarifsanaee, 2012).

Κατά τους Ραλλιά & Αναστασιάδη (2015), η ποιότητα της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης κρίνεται σε σημαντικό βαθμό επί της βάσης της επικοινωνίας μεταξύ των δυο μερών της εκπαιδευτικής πράξης, του διδάσκοντα και του διδασκόμενου. Η διδασκαλία όμως στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση διαφοροποιείται σε αξιοσημείωτο

βαθμό σε σχέση με τα παραδοσιακά εκπαιδευτικά συστήματα, εξαιτίας της φυσικής απόστασης που χωρίζει τον διδάσκοντα και τον διδασκόμενο και η μαθησιακή διαδικασία εξαρτάται περισσότερο από τον ίδιο τον διδασκόμενο. Για να μπορέσει λοιπόν, να εφαρμοστεί αποτελεσματικά η εξ αποστάσεως εκπαίδευση απαιτούνται ιδιαίτερα εκπαιδευτικά εργαλεία (Παπαγεωργίου & Βασιλού, 2010) και κυρίως, ο δυναμικός ρόλος του διδάσκοντα, ο οποίος δεν πρέπει να περιορίζεται μόνο στη διεκπεραίωση των ακαδημαϊκών του υποχρεώσεων (Ηλιάδου & Αναστασιάδης, 2010). Εξάλλου, η επικοινωνία στοχεύει στη δημιουργία ευχάριστου μαθησιακού κλίματος για τον φοιτητή, συντελώντας στην απρόσκοπτη ακαδημαϊκή του πορεία (Καλογιαννάκης & Τουβλατζής, 2015).

Επομένως, η διδασκαλία και στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση είναι επικεντρωμένη στο άτομο, εναρμονίζοντας τη δραστηριότητα της διδασκαλίας και της μάθησης. Με αυτόν τον τρόπο, δίνεται έμφαση στην ανάπτυξη της ατομικότητας, ο εκπαιδευτικός νοείται ως συνεργάτης, η αξιολόγηση είναι εργαλείο για πληροφόρηση της πορείας της μάθησης, ενώ η εμπειρία κρίνεται ως ένα απαραίτητο στοιχείο για την προώθηση της μάθησης (Βασιλού, 2010).

Έτσι, στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση, ο διδασκόμενος δεν υποχρεώνεται από τον διδάσκοντα να ενταχθεί σε μια μαθησιακή ομάδα για να σπουδάσει και να μάθει. Ο διδασκόμενος αντιμετωπίζεται ως μονάδα, γεγονός που έρχεται σε αντίθεση με τη συμβατική μορφή διδασκαλίας (Αρμακόλα, Παναγιωτακόπουλος & Μασσαρά, 2015). Γι' αυτό, στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση, η μάθηση βασίζεται τόσο στην αλληλεπίδραση των διδασκομένων με τους διδάσκοντες όσο και με τους άλλους εκπαιδευόμενους ξεφεύγοντας από τους παραδοσιακούς τρόπους αλληλεπίδρασης, καθώς δίνεται έμφαση στην επικοινωνία μέσω των ΤΠΕ (π.χ. ηλεκτρονικό ταχυδρομείο, ραδιόφωνο, τηλεόραση, κασέτες βίντεο, υπολογιστές, τηλεδιάσκεψη).

Ταυτόχρονα δίνεται έμφαση στις εργασίες των διδασκομένων, καθώς διδάσκονται μέσα από τα σχόλια και τις παρατηρήσεις που γίνονται από τους διδάσκοντες στην προσπάθειά τους για οικοδόμηση της γνώσης. Άρα, η μάθηση στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση στηρίζεται στην αλληλεπίδραση, τόσο με το περιεχόμενο της διδασκαλίας όσο και με τους άλλους ανθρώπους (Farajollahi & Zarifsanadee, 2012).

Έτσι, η εκπαίδευση επανακαθορίζεται ως διευκόλυνση και υποστήριξη μιας αυτο-κατευθυνόμενης μάθησης. Επίσης, περικλείει περισσότερο τις έννοιες της διαπραγμάτευσης, της αναγνώρισης της εμπειρίας και της συνεργασίας μεταξύ διδασκόμενου και διδάσκοντα (Αρμακόλα, Παναγιωτακόπουλος & Μασσαρά, 2015).

Επομένως, καθίσταται σαφές ότι η εξ αποστάσεως μαθησιακή διαδικασία αποτελεί μια πολύμορφη εκπαιδευτική διαδικασία που δεν βασίζεται στο δασκαλοκεντρικό μοντέλο της κάθετης μεταβίβασης γνώσεων, αλλά στη δημιουργία ατόμων ικανών να *μαθαίνουν πώς να μαθαίνουν* μέσα από διαδικασίες ενεργητικής κατάκτηση της γνώσης (Μουζάκης, 2006).

Σύμφωνα με τον Λιοναράκη (2001), ένα άλλο καθοριστικό χαρακτηριστικό της διδασκαλίας στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση είναι ότι η διδακτική αλλάζει προσανατολισμό, καθώς από την ευθύνη του διδάσκοντα, περνά στην αξία που πρέπει να έχει το διδακτικό υλικό, ανεξάρτητα από τη μορφή που έχει. Ο διδασκόμενος μελετά το εκπαιδευτικό υλικό της ενότητας, συνεργάζεται με τα άλλα μέλη της ομάδας και ανταλλάσσει απόψεις με στόχο την ολοκλήρωση των δραστηριοτήτων που τους έχουν ανατεθεί στο χρονικό πλαίσιο που έχει συμφωνηθεί με τον διδάσκοντα.

Άρα, τα εργαλεία σύγχρονης και ασύγχρονης επικοινωνίας χρησιμοποιούνται για τη διευκόλυνση του εκάστοτε φοιτητή/σπουδαστή ώστε να καλλιεργηθεί μέσω του ηλεκτρονικού περιβάλλοντος μάθησης (Μουζάκης, 2006). Έτσι, η μάθηση αποκτά πολύ μεγαλύτερη αυτονομία στα χέρια του διδασκόμενου, ο οποίος λειτουργεί περισσότερο ανεξάρτητα από ό,τι στο παρελθόν (Αρμακόλα, Παναγιωτακόπουλος & Μασσαρά, 2015).

Επομένως, κατά τον Λιοναράκη (2001), η μάθηση δεν θεωρείται πλέον αυτονόητη διαδικασία, καθώς δεν λειτουργεί αυτεξούσια από τη διδασκαλία, αλλά έρχεται ως φυσική απόρροιά της και αποτελεί δυναμική αυτενέργεια του διδασκόμενου, τον καθορίζει ως αυτόνομη οντότητα ωθώντας τον σε μία εφευρετική πορεία αυτομόρφωσης. Οι δύο διαδικασίες (διδακτικής και μάθησης) εναρμονίζονται μεταξύ τους και γίνονται πιο αποτελεσματικές και οροθετημένες. Το καινοτόμο που εισάγει η εξ αποστάσεως εκπαίδευση στη διαδικασία αυτή είναι το μετρήσιμο. Άρα, στη φάση που οι δύο διαδικασίες λαμβάνουν συγκεκριμένες τιμές και αξίες, μπορούν να μετρηθούν με συγκεκριμένα ποιοτικά κριτήρια.

Οπότε, συμπεραίνεται ότι για την επιτυχία στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση - τόσο για τον διδασκόμενο όσο και για τον διδάσκοντα - το κλειδί είναι η αλληλεπίδραση. Ο σαφής καθορισμός των προσδοκιών θα καθορίσει χωρίς αμφιβολία τον ρόλο και την ευθύνη που πρέπει να αναλάβει ο καθένας. Η αποδοτικότητα αυτής της επικοινωνίας όμως, θα εξελιχθεί με την εμπειρία. Οι πιθανότητες είναι ότι δεν θα είναι τέλεια η πρώτη, η δεύτερη ή ίσως και η τρίτη δοκιμασία. Η διαχείριση του μαθήματος είναι μια *συνεχής εργασία σε εξέλιξη*, που απαιτεί μια δέσμευση εκ μέρους

του διδάσκοντα να παρακολουθεί προσεκτικά, να προσαρμόζει και να βελτιώνει τις επικοινωνιακές του δεξιότητες προς τους διδασκόμενους (Regan, 2003).

Εν κατακλείδι, για να μπορέσει η διδασκαλία στο πλαίσιο της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης να είναι επιτυχής, να επιτευχθούν δηλαδή οι γνωστικοί στόχοι, θα πρέπει να υπάρχει ο σωστός συνδυασμός των διδακτικών τεχνικών και ο σωστός χρόνος και τρόπος εφαρμογής τους από τον διδάσκοντα (Αρμακόλα, Παναγιωτακόπουλος & Μασσαρά, 2015).

Ο ρόλος του διδάσκοντα στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση

Από τα ανωτέρω, διαπιστώνεται η σπουδαιότητα του ρόλου του διδάσκοντα στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση, ώστε να κατορθώσει να διατηρήσει αμείωτο το ενδιαφέρον των διδασκόμενων του. Ο ρόλος αυτός είναι κυρίως επικοινωνιακός, συμβουλευτικός και εμπυχωτικός. Σε αυτό συμβάλλουν οι τακτικές και διαφορετικές μορφές επικοινωνίας που μπορεί -και οφείλει- να έχει ο διδάσκων με τους φοιτητές/σπουδαστές του. Η μάθηση και η επικοινωνία συντελούνται εξ αποστάσεως όποτε το θελήσει ή το χρειαστεί ο διδασκόμενος μέσω τηλεφώνου, επιστολών, ηλεκτρονικού ταχυδρομείου (e-mails), μέσω του διαδικτύου ή των προγραμματισμένων ομαδικών συμβουλευτικών συναντήσεων. Έτσι, δημιουργείται ένα πλαίσιο στήριξης από τον διδάσκοντα, το οποίο μπορεί να συμβάλει ουσιαστικά στην αυτορρυθμιζόμενη μάθηση. Υπάρχει κατά συνέπεια, μια μετάβαση από το παραδοσιακό και απαρχαιωμένο πλέον δασκαλοκεντρικό μοντέλο στο μαθητοκεντρικό μοντέλο της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης. Αυτά τα στοιχεία διαφοροποιούν τις απαιτήσεις και τον ρόλο των διδασκόντων εξ αποστάσεως (Σαρακατσάνου & Βασάλα, 2011).

Οι φοιτητές/σπουδαστές σε προγράμματα εξ αποστάσεως εκπαίδευσης θεωρούν σημαντική την αλληλεπίδρασή τους με τον εκάστοτε διδάσκοντα, διότι χρειάζονται πάντοτε αρωγή στη διαδικασία κατάκτησης της γνώσης, με απόρροια η συμβολή του διδάσκοντα είναι πολύτιμη, καθώς αυτός κατέχει το γνωστικό αντικείμενο και συγχρόνως, είναι το έμπιστο πρόσωπο που κατανοεί τις ανάγκες τους (Ραλλιάς & Αναστασιάδης, 2015).

Η επικοινωνία του διδάσκοντα με κάθε διδασκόμενο για την παροχή βοήθειας, καθοδήγησης, υποστήριξης και ενθάρρυνσης αποτελούν απαραίτητα στοιχεία για την υλοποίηση αποτελεσματικών προγραμμάτων εξ αποστάσεως εκπαίδευσης. Όσο καλό και προσαρμοσμένο στον διδασκόμενο και να είναι το εκπαιδευτικό υλικό, οι διδασκόμενοι χρειάζονται αρωγή και καθοδήγηση από τον διδάσκοντα. Η διασφάλιση

τακτικής και αμοιβαίας επικοινωνίας μεταξύ διδάσκοντα και διδασκομένου έχει ιδιαίτερη σημασία, αφού η ποιότητά της αντισταθμίζει την έλλειψη αμεσότητας και προσωπικής επαφής (Ζυγούρης & Μαυροειδής, 2011).

Σύμφωνα με την Ηλιάδου (2011), ο ρόλος του διδάσκοντα στη δικτυακή μάθηση συνίσταται στον σχεδιασμό και την παρακολούθηση της επικοινωνίας, καθώς και στην αξιολόγηση της μάθησης. Ο διδάσκων πρέπει -μεταξύ άλλων- να πληροί τις ακόλουθες προϋποθέσεις:

- Να μην κάνει μακροσκελείς διαλέξεις, καθώς συχνά αποπροσανατολίζουν το κοινό
- Να είναι σαφής στις προσδοκίες του από τους συμμετέχοντες
- Να είναι υπομονετικός και υπεύθυνος
- Να μην υπερφορτώνει τους διδασκόμενους, ενώ παράλληλα να τους παρακινεί για περαιτέρω συμμετοχή
- Να δημιουργεί μικρές ομάδες και να τους αναθέτει μαθησιακές δραστηριότητες (ομαδοσυνεργατική μέθοδος διδασκαλίας)
- Να εφευρίσκει τρόπους για να διευκολύνει τις διαδικασίες επικοινωνίας και μάθησης, οργανώνοντας την αλληλεπίδραση
- Να θέτει κανόνες και πρότυπα, να ελέγχει και να επαληθεύει τη λειτουργικότητά τους, όπως επίσης και να ελέγχει την τήρησή τους
- Να προτείνει σαφείς διαδικασίες για αξιολόγηση και βαθμολόγηση
- Να κάνει έγκαιρη διάγνωση δυσλειτουργιών στην επικοινωνία και να αντιδρά άμεσα (π.χ. να κλείνει συνδιασκέψεις που δεν είναι παραγωγικές)
- Να είναι ευέλικτος στην υλοποίηση του αρχικού αναλυτικού προγράμματος και να παίρνει άμεσες αποφάσεις τροποποίησης όπου και όταν αυτό απαιτείται

Οι εξ αποστάσεως φοιτητές/σπουδαστές, ελλείπει της δια ζώσης επικοινωνίας με τον διδάσκοντα, έχουν μια επιπλέον ανάγκη υποστήριξης. Επιπροσθέτως, οι φοιτητές/σπουδαστές της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης δεν έχουν την ακαδημαϊκή εκείνη γνώση που θα τους επέτρεπε να διαχειριστούν ουσιαστικά το προς μελέτη υλικό, με αποτέλεσμα να χρειάζονται μια περαιτέρω αρωγή (Παπαδημητρίου & Λιοναράκης, 2010). Άλλωστε, οι διδάσκοντες χωρίς επικοινωνιακές δεξιότητες και υποστηρικτικό χαρακτήρα, ιδίως στα πρώτα στάδια των εξ αποστάσεως σπουδών, επηρεάζουν αρνητικά την πορεία των σπουδών των φοιτητών/σπουδαστών τους (Ζυγούρης & Μαυροειδής, 2011).

Επομένως, εξαρτάται από τον διδάσκοντα η ενθάρρυνση της επικοινωνίας στην εκπαίδευση από απόσταση. Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι η γνώση χειρισμού της τεχνολογίας τόσο από τον διδάσκοντα όσο και τον διδασκόμενο, αποτελεί βασικό παράγοντα ορθής επικοινωνίας. Αυτό που επιδιώκεται μέσα από την επικοινωνία διδάσκοντα και διδασκόμενου είναι να αναπτυχθεί η προσωπική επαφή που είναι δύσκολο να δημιουργηθεί στις σπουδές από απόσταση (Τσιτλακίδου, 2013). Ο διδάσκων στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση έχει και τον ρόλο του συμβούλου. Είναι λοιπόν, είναι το πρόσωπο κλειδί στα προγράμματα εξ αποστάσεως εκπαίδευσης, διότι λειτουργεί ως σύνδεσμος ανάμεσα στο εκπαιδευτικό ίδρυμα και τους φοιτητές/σπουδαστές, λαμβάνοντας πρόνοια για την καθοδήγηση των σπουδών τους. Με άλλα λόγια, ο διδάσκων εξ αποστάσεως αναλαμβάνει κυρίως να υποστηρίζει τους συμμετέχοντες στη μαθησιακή διαδικασία (Παπαδημητρίου & Λιοναράκης, 2010).

Η υποστήριξη αυτή γίνεται τόσο με τη χρήση της τεχνολογίας και των μέσων των Learning Management Systems (LMS) όσο και με τα άτυπα προσόντα που οφείλει να έχει -και να καλλιεργήσει- ο διδάσκων εξ αποστάσεως εκπαίδευσης. Πιο συγκεκριμένα, τα εργαλεία επικοινωνίας του διδάσκοντα είναι τα ακόλουθα:

- Forum και Chat (ομάδες συζητήσεων)
- Mailbox: αποστολή μηνυμάτων σε οποιονδήποτε χρήστη έξω / μέσα από το Learning Management Systems (LMS), δυνατότητα αποστολής συνημμένων αρχείων
- Τηλε-διασκέψεις
- Πίνακας Ανακοινώσεων (announcement)
- Αναθέσεις και έγκαιρη παράδοση των εργασιών των εκπαιδευομένων
- Επικοινωνιακή αξιολόγηση των εργασιών με στόχο την ανατροφοδότησή τους (feedback)
- Δυνατότητα δημιουργίας εργασιών με επιλεγμένη βαθμολογική κλίμακα
- Διαδρομή μάθησης
- Παρουσία
- Εκθέσεις για την πρόοδο και την επίτευξη δεξιοτήτων (reports)
- Ασκήσεις αξιολόγησης (κουίζ)
- Surveys (έρευνες)
- Links (διαδικτυακοί σύνδεσμοι)
- Databases (βάσεις δεδομένων)

- Picture Libraries, Form Libraries, Document Libraries, Slide Libraries, Wiki Page Libraries (Ηλεκτρονικές βιβλιοθήκες για εύρεση βιβλίων είτε σε τίτλους και ολοκληρωμένων ηλεκτρονικών βιβλίων)
- Trackin (εργαλείο μαθήματος για παρακολούθηση χρήσης από τους σπουδαστές/φοιτητές)
- Gradebook (βιβλίο βαθμολόγησης και γενικότερης προόδου)
- Διαχείριση χρηστών και ομάδων
- Syllabus (Πρόγραμμα σπουδών, διδασκόμενα μαθήματα και οι σχετικοί στόχοι τους)
- Προβολή ημερολογίου για τον εκπαιδευτή
- Ξεχωριστές λίστες για τον έλεγχο προόδου (<https://economu.wordpress.com/l-m-s/>, Τελευταία ανάκτηση: 21/2/2020).

Ειδικότερα, όσον αφορά στα άτυπα προσόντα, αναφέρονται η φιλική προσέγγιση, η ενσυναίσθηση, η αλληλο-αποδοχή, η διάθεση ουσιαστικής επικοινωνίας με τον συνομιλητή. Αυτές οι επικοινωνιακές δεξιότητες (communicative skills) άλλωστε, επιτρέπουν την εξατομίκευση της διδασκαλίας και την ένταξη του διδασκόμενου στη μαθησιακή διεργασία, δύο στοιχεία που συντελούν στην επιτυχία της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης (Ηλιάδου, 2011).

Η προσοχή του διδάσκοντα πρέπει να αφορά σε όλα τα μέλη της ομάδας, στην αυτοβελτίωσή του και στην ικανοποιητική διεξαγωγή του προγράμματος σπουδών. Η συνεχής αυτοκριτική είναι απαραίτητα στοιχεία του εκάστοτε διδάσκοντα εξ αποστάσεως. Εξάλλου, κύριος στόχος του διδάσκοντα εξ αποστάσεως είναι να βοηθήσει τους συμμετέχοντες να γίνουν ανεξάρτητοι διδασκόμενοι (Τσιτλακίδου, 2013).

Σύμφωνα με τους Παπαδημητρίου & Λιοναράκη (2010), ο σκοπός του διδάσκοντα στο πλαίσιο ενός προγράμματος εξ αποστάσεως εκπαίδευσης δεν είναι τόσο να διδάσκει, αφού τον ρόλο αυτόν έχει αναλάβει το εκπαιδευτικό υλικό, όσο να παρέχει συμβουλευτική υποστήριξη στον εξ αποστάσεως φοιτητή/σπουδαστή.

Τέλος, αξιοσημείωτη είναι και η εμπύχωση που πρέπει να προσφέρει ο διδάσκων εξ αποστάσεως στους φοιτητές/σπουδαστές του. Εμπύχωση είναι η ανάπτυξη της δημιουργικής έκφρασης και των δεξιοτήτων μέσα από σχέσεις που βασίζονται στη συνεργατικότητα, την πρωτοβουλία και την αμοιβαία εμπιστοσύνη. Εμπύχωση είναι

ακόμη η κινητοποίηση μιας ομάδας προς την κατεύθυνση ενός στόχου (Κωνσταντοπούλου, Αντωνίου, Αποστολάκης & Λιοναράκης, 2013).

Η δεδομένη απουσία άμεσης επαφής μεταξύ διδάσκοντα και διδασκομένου, όπως και η μειωμένη αλληλεπίδραση μεταξύ των μελών της ομάδας των διδασκομένων, καθιστά ορατό τον κίνδυνο μείωσης του ενδιαφέροντος από την πλευρά των διδασκομένων για την επιτυχή έκβαση των σπουδών τους. Στην αντιμετώπιση αυτού του πιθανού κινδύνου μπορεί να συμβάλλει η εμπυχωτική δράση του διδάσκοντα. Ο διδάσκων εξ αποστάσεως οφείλει να προωθεί τη συνεργασία μεταξύ των φοιτητών/σπουδαστών του. Έτσι, αισθάνονται λιγότερο απομονωμένοι και αλληλοτροφοδοτούνται με απόψεις και εμπειρίες (Παπαδημητρίου & Λιοναράκης, 2010).

Η εμπύχωση δεν αποτελεί ούτε οργάνωση μιας μαθησιακής δραστηριότητας ούτε διδασκαλία, αλλά αποτελεί μάλλον κινητοποίηση, καθώς ο διδάσκων ενηλίκων οφείλει να ενεργοποιήσει τα μέλη της ομάδας του για να κατανοήσουν τις μαθησιακές τους ανάγκες, ώστε να προσδιορίσουν τα μέσα για να τις καλύψουν αποτελεσματικά. Αυτός ο συγκεκριμένος τρόπος δράσης απαιτεί μια σειρά από κρίσιμες δεξιότητες (Κωνσταντοπούλου, Αντωνίου, Αποστολάκης & Λιοναράκης, 2013).

Ο Κόκκος (2003) θεωρεί τις δεξιότητες της συνεργασίας, της στοχοθεσίας, της λήψης αποφάσεων και ιδιαίτερα, της δημιουργίας σχέσεων ως ικανότητες-κλειδιά για την επιτυχία του έργου ενός εμπυχωτή. Ωστόσο, η βαρύτητα που αναγνωρίζεται στις επικοινωνιακές δεξιότητες ενός εμπυχωτή έχει δημιουργήσει τη λανθασμένη εντύπωση ότι η εμπύχωση ίσως να αποτελεί ένα είδος χαρίσματος. Η εμπύχωση σχετίζεται περισσότερο με τη γνώση των αρχών συντονισμού μιας ομάδας, την ικανότητα αντίληψης των φαινομένων που παρουσιάζονται σε μια ομάδα και με την ικανότητα διαχείρισης των ρόλων και των σχέσεων μέσα στην ομάδα με την εφαρμογή συγκεκριμένων τεχνικών διαπροσωπικής επικοινωνίας (Ηλιάδου, 2011).

Καταλυτικής σημασίας είναι η διαδικασία συνεχούς εμπύχωσης των διδασκομένων, με αποτέλεσμα η διαφορετικότητα των ρόλων των διδασκόντων συμβατικής και εξ αποστάσεως εκπαίδευσης να έγκειται στην εμπυχωτική διάστασή τους τόσο σε ατομική όσο και σε ομαδική συμβουλευτική βάση. Επιπρόσθετα, η εμπυχωτική δράση του διδάσκοντα συμβάλλει καθοριστικά στην υποστήριξη και την ενθάρρυνση του φοιτητή/σπουδαστή στις προσπάθειές του να μην εγκαταλείψει τις σπουδές του, κάτι που συμβαίνει συχνά στις σπουδές από απόσταση. Σε κάθε περίπτωση, η κινητοποίηση (motivation) των φοιτητών/σπουδαστών αποτελεί ένα

σημαντικό στοιχείο, καθώς μπορεί να καθορίσει την επιτυχία (ή την αποτυχία) του διδακτικού εγχειρήματος εξ αποστάσεως (Zhubreva, 2016).

Συμπεράσματα

Ο ρόλος του διδάσκοντα στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση είναι πολλαπλός, όπως συμπεραίνεται από την ανωτέρω βιβλιογραφική ανασκόπηση. Η πολυπλοκότητα αυτή οφείλεται στο ότι ο διδάσκων εξ αποστάσεως πρέπει να γεφυρώσει το χάσμα της απόστασης ανάμεσα σε αυτόν και τον φοιτητή/σπουδαστή του και κατά συνέπεια, την έλλειψη διαπροσωπικής επικοινωνίας.

Στην πραγματικότητα, πρέπει να εφαρμόζει τα τυπικά και άτυπα προσόντα του κλασικού διδάσκοντα (της συμβατικής εκπαίδευσης), αλλά και περαιτέρω άτυπα προσόντα που θα γεφυρώνουν τη φυσική απόσταση ανάμεσα στον διδάσκοντα εξ αποστάσεως και τους διδασκομένους του. Επομένως, συνδυάζει στοιχεία και από το προφίλ του συμβατικού διδάσκοντα, με απόρροια ο ρόλος του να είναι πιο δύσκολος.

Εντούτοις, η εκπαίδευση εξ αποστάσεως πρέπει να προωθηθεί και να καλλιεργηθεί και στην Ελλάδα παρά τις όποιες δυσχέρειες, καθώς είναι απαραίτητη στις απαιτήσεις της σύγχρονης, παγκοσμιοποιημένης αγοράς εργασίας. Η πρόταση και πρόσκληση της εξ αποστάσεως σύγχρονης και ασύγχρονης εκπαίδευσης προβάλλει ως αναγκαία λύση για την εκπαιδευτική κοινότητα και ειδικά για την τριτοβάθμια εκπαίδευση, αξιοποιώντας τα σύγχρονα μέσα της νέας εκπαιδευτικής τεχνολογίας (Sotoroulos, 2018).

Εκ των πραγμάτων λοιπόν, αποδεικνύεται ότι για την αποτελεσματική χρήση των νέων εκπαιδευτικών τεχνολογιών, είναι απαραίτητος ο «ψηφιακός γραμματισμός» (εναλφαβητισμός) διδασκόντων και διδασκομένων, ώστε να υπάρξει η δέουσα αποτελεσματικότητα της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης (Sotoroulos, 2019).

Η ανάδειξη της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης απαιτεί και την επακόλουθη σχετική κατάρτιση των σημερινών εκπαιδευτικών, ώστε να μπορούν να προσφέρουν τη διδακτική, ψυχοπαιδαγωγική και συμβουλευτική υποστήριξη για όλους τους φοιτητές/σπουδαστές (Sotoroulos, 2018). Επομένως, γίνεται κατανοητό ότι η συνεχής επαφή των φοιτητών/σπουδαστών με την εκπαιδευτική διαδικασία μέσω των ποικίλων πρακτικών εξ αποστάσεως εκπαίδευσης αποτελεί αναγκαιότητα κι ένα σημαντικό εγχείρημα που πρέπει να υλοποιηθεί. Άρα, γίνεται αντιληπτό ότι υπάρχουν πολλά κριτήρια και προϋποθέσεις που πρέπει να συνεξετασθούν για μια επιτυχή έκβαση αυτού

του δύσκολου -αν και απαραίτητου- εκπαιδευτικού και τεχνολογικού εγχειρήματος (Sotoroulos, 2019).

Η υπό όρους χρήση της εξ αποστάσεως ασύγχρονης εκπαίδευσης και ευρύτερης επικοινωνίας μπορεί να αποδειχθεί ως αποτελεσματικό εκπαιδευτικό μέσο διαφοροποιημένης διδασκαλίας εκ μέρους των διδασκόντων προς τους διδασκομένους τους (Sotoroulos, 2019). Οπότε, η αναγκαιότητα της εποχής, όπως επίσης και οι ποικίλες δυνατότητες που δίνει η εκπαίδευση εξ αποστάσεως αποτελούν τα κύρια κίνητρα του σύγχρονου διδάσκοντα για να επιμορφωθεί σχετικά με την εξ αποστάσεως εκπαίδευση.

Επομένως, η κατάργηση των αποστάσεων, ακόμη και του χρόνου (στην περίπτωση της ασύγχρονης εκπαίδευσης) που προσφέρει η τεχνολογία πρέπει να ενεργοποιήσουν τον σύγχρονο διδάσκοντα για να ασχοληθεί με την εξ αποστάσεως εκπαίδευση και να την διερευνήσει περαιτέρω για τη δημιουργική εφαρμογή της σε κάθε βαθμίδα της εκπαίδευσης, ακόμη και σε κάθε φοιτητή/σπουδαστή.

Βιβλιογραφία

- Αθανασούλα, Ν. & Ρέππα, Α. (2003). Ο Καθηγητής Σύμβουλος και η παρέμβασή του στην αντιμετώπιση του άγχους των εκπαιδευομένων στην εξΑΕ. Στο 2^ο Πανελλήνιο συνέδριο στην Ανοικτή και εξ αποστάσεως Εκπαίδευση. Πρακτικά Εισηγήσεων. Αθήνα: Προπομπός.
- Αναστασιάδης, Π. (2006). *Περιβάλλοντα Μάθησης στο Διαδίκτυο και Εκπαίδευση από Απόσταση*. Αθήνα: Προπομπός.
- Αποστολάκης, Ε., Αντωνίου, Π., Κωνσταντοπούλου, Φ. & Λιοναράκης, Α. (2003). Η υποστήριξη, μέσω της επικοινωνίας, των σπουδαστών στην ΑεξΑΕ από τον Καθηγητή-Σύμβουλο. Στο 7^ο Διεθνές Συνέδριο για την Ανοικτή & εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση, (σσ. 51-64).
- Αρμακόλας, Σ., Παναγιωτακόπουλος, Χ. & Μασσαρά, Χ. (2015). Η αυτορρυθμιζόμενη μάθηση και το μαθησιακό περιβάλλον στην εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση. Στο 8^ο Συνέδριο της Ανοικτής και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης (σσ.102-113).
- Βασιλού, Β. (2010). *Παιδαγωγικές πρακτικές*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Ζυγούρης, Φ. & Μαυροειδής, Η. (2011). Η επικοινωνία διδάσκοντα και διδασκομένων στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση. Μελέτη περίπτωσης στο πρόγραμμα εκπαίδευσης

- εκπαιδευτών του Κ.Ε.Ε.ΕΝ.ΑΠ. Στο 7^ο Διεθνές Συνέδριο για την Ανοικτή & εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση, Μεθοδολογίες Μάθησης (σσ. 69-86).
- Ηλιάδου, Χ. (2011). *Επικοινωνία Καθηγητή – Συμβούλου και φοιτητών στις σπουδές από απόσταση: Απόψεις Σ.Ε.Π. της Θ.Ε. ΕΚΠ65 του Ε.Α.Π.*
- Ηλιάδου, Χ. & Αναστασιάδης, Π. (2010). Επικοινωνία καθηγητή –συμβούλου και φοιτητών στις σπουδές από απόσταση: Απόψεις φοιτητών στο πλαίσιο της Θ.Ε. ΕΚΠ65 του Ε.Α.Π. *Ανοικτή Εκπαίδευση: Το περιοδικό για την Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση και την Εκπαιδευτική Τεχνολογία*, 6 (1&2), 29-45.
- Καλογιαννάκης, Μ. & Τουβλατζής, Σ. (2015). Εξ αποστάσεως εκπαίδευση και συναισθήματα εκπαιδευομένων: μελέτη περίπτωσης για το Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο. Στο 8^ο Διεθνές Συνέδριο για την Ανοικτή & εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση Καινοτομία και Έρευνα (σσ. 58-71).
- Κόκκος, Α. (2003). *Ο μετασχηματισμός των στάσεων και ο ρόλος του εμπυχωτή*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κωνσταντοπούλου, Φ., Αντωνίου, Π., Αποστολάκης, Ε. & Λιοναράκης, Α. (2013). Η υποστήριξη, μέσω της επικοινωνίας, των σπουδαστών στην εξΑΕ από τον καθηγητή σύμβουλο. Στο 7^ο Διεθνές Συνέδριο για την ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση (σσ. 51-64).
- Λιοναράκης, Α. (2001). Για ποια εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση μιλάμε; Στο 1^ο Πανελλήνιο Συνέδριο για την Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση (σσ.52-65).
- Λιοναράκης, Α. (2006). *Ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση. Στοιχεία θεωρίας και πράξης*. Αθήνα: Προπομπός.
- Μουζάκης, Χ. (2006). *Η εξ αποστάσεως εκπαίδευση στην εκπαίδευση ενηλίκων - Παραδείγματα και περιπτώσεις εφαρμογής*. Αθήνα: Ινστιτούτο Διαρκούς Εκπαίδευσης.
- Νίκου, Θ. (2007). Ο ρόλος του καθηγητή συμβούλου στα σημερινά δεδομένα της Ανοικτής και εξ Αποστάσεως εκπαίδευσης. Στο *Πρακτικά 4ου Διεθνούς Συνεδρίου Ανοικτής & εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης. Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Ελληνικό Δίκτυο Ανοικτής & εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης*.
- Παπαδημητρίου, Σ. & Λιοναράκης, Α. (2011). Ο ρόλος του Καθηγητή – Συμβούλου και η ανάπτυξη μηχανισμού υποστήριξης του στην εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση. Στο *Πρακτικά του 6ου Διεθνούς Συνεδρίου για την Ανοικτή και Εξ αποστάσεως Εκπαίδευση* (σσ. 1-2).

- Σαρακατσάνου, Ε. & Βασάλα, Π. (2011). Διαμεσολαβημένη διαπροσωπική επικοινωνία σπουδαστών και συμβούλων-καθηγητών στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση. Στο *Πρακτικά του 6ου Διεθνούς Συνεδρίου για την Ανοικτή και Εξ αποστάσεως Εκπαίδευση* (σσ. 207-20).
- Σπανακά, Α. (2011). Οι υποστηρικτικές υπηρεσίες στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση: Το παράδειγμα τριών ανοικτών πανεπιστημίων. Στο *Πρακτικά 6ου Διεθνούς Συνεδρίου για την ΑεξΑΕ* (σσ. 1-2).
- Τουτουδάκη, Ε. (2010). *Ο επικοινωνιακός ρόλος του Καθηγητή-Συμβούλου στο ΕΑΠ ως προς την επίτευξη των εκπαιδευτικών στόχων*. Πάτρα: Ε.Α.Π.
- Τσιτλακίδου, Ε. (2013). Ο ρόλος του διδάσκοντα στην υποστήριξη της αυτονομίας στην εξ αποστάσεως μαθησιακή διαδικασία. Στο *Πρακτικά του 9ου Διεθνούς Συνεδρίου για την Ανοικτή & εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση* (σσ. 41-61).
- Τσολακίδης, Κ. (2005). Από τον Μαυροπίνακα στις Ευρυζωνικές Δορυφορικές Επικοινωνίες. Προκλήσεις και επικοινωνίες για τους εκπαιδευτικούς στα απομακρυσμένα σχολεία. Στο *Πρακτικά του Συνεδρίου, 16-18 Οκτωβρίου 2005. Αργυρούπολη* (σσ. 57-66).
- Abrami, P., Bernard, R. Bures, E. Borokhovski, E. & Tamim, R. Interaction in distance education and online learning: using evidence and theory to improve practice. *Springer Science+Business Media* (2011), 23, 82-103.
- Alexander, S. E-Learning developments and experiences. *Education & Training* (2011), 43, 240-48.
- Bozok, M. The effects of distance education materials on the traditional accounting course. *Turkish Online Journal of Distance Education-TOJDE* (2011), 12. Διαθέσιμο από την 11^η Σεπτεμβρίου 2019 και στην κατωτέρω ιστοσελίδα: http://tojde.anadolu.edu.tr/yonetim/icerik/makaleler/674_published.pdf (Τελευταία ανάκτηση: 5/12/2019).
- Bušelić, M. Distance Learning – concepts and contributions. *Oeconomica Jadertina* (2012), 1, 23-34.
- Farajollahi, M. & Zarifsanadee, N. Distance Teaching and Learning in Higher Education: A Conceptual Model. *InTech Europe* (2012). Διαθέσιμο και στην ιστοσελίδα www.intechopen.com (Τελευταία ανάκτηση: 18/9/2019).
- Gunawardena, C. & McIsaac, M. (2004). Distance education. Στο D.H. Jonassen. (ed.), *Handbook of research for educational communications and technology*. London: Lawrence Erlbaum Associates Publishers (σσ. 355-95).

- Holmberg, B. (1995). *Theory and Practice of Distance Education*. London: Routledge.
- Keegan, D. (μετάφρ. Α. Μελίστα) (2001). *Οι βασικές αρχές της ανοικτής και εξ αποστάσεως εκπαίδευσης*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Kentnor, H. Distance Education and the Evolution of Online Learning in the United States, *Curriculum and Teaching Dialogue*, 2015, 17, University of Denver.
- Moore, A. (2003). *Handbook of distance education*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Perraton, H. (1988). *A theory for distance education. Distance education: International perspectives*. New York: Routledge.
- Perraton, H. (2000). *Open and Distance Learning in the Developing World. Routledge Falmer Studies in Distance Education*. London and New York.
- Regan, K. (2003). *Emotion and e-learning. Online learning*. The University of Adelaide, 7, 78-92.
- Siemens, G. Gasevic, D. & Dawson, S. (2015). *Preparing for the Digital University: A review of the history and current state of distance, blended, and online learning*. Athabasca, Canada: Athabasca University. Διαθέσιμο και στην ιστοσελίδα <http://linkresearchlab.org/PreparingDigitalUniversity.pdf> (Τελευταία ανάκτηση, 14/9/2019).
- Soutopoulos N. (2018). A small-scale research about skype as a synchronous social medium and its use and writing practices as an educational tool. *Proceedings of 4th International Conference Education Across Borders Education in the 21st Century: Challenges and Perspectives*. Florina, 19-20 October 2018.
- Soutopoulos N. (2019). *Differentiated instruction: Greek as a foreign/second language for refugee children in reception class of Primary schools in Greece (Case Study)*. ELIKRANON Publications: Ioannina.
- Tait, A. (2003). *Reflections on student support in Open and Distance Learning* (irrod.org/index.php/irrod/article/viewArticle/134/214, Τελευταία ανάκτηση: 24/9/2019).
- Taylor, J, C. (2001). Fifth generation distance education, *e-Journal of Instructional Science and Technology, e-JIST*, 4(1), 1-14.
- Tooth, T. (2000). *The Use of MultiMedia in Distance Education. Knowledge Series. Vancouver: Commonwealth of Learning*. Διαθέσιμο και στην ιστοσελίδα <http://www.col.org/knowledge/ksmultimedia.htm> (Τελευταία ανάκτηση: 27/10/2019).

- Tsolakidis, C. A. (2001). Difficult School Network στο On Line Educa Berlin. Στο *7th International Conference on Technology Supported Learning and Training*. Book of Abstracts Berlin, 28-30.
- Tsolakidis, C. & Fokides, M. (2001). Information and Communication Technologies as a Tool for Improving Teaching in Multigrade Schools στο European Distance Education Network. Στο *10th Annual Conference, Learning Without Limits: Developing the Next Generation of Education*. Stockholm 10-13 June. Proceedings, 160 –65.
- Zhubreva, T. (2016). *Distance learning: the practice of intercommunication between a tutor and students*. Moscow: Technological Institute.

Πηγές Διαδικτύου

<https://economu.wordpress.com/l-m-s/>, Τελευταία ανάκτηση: 21/2/2020.

<https://community.articulate.com/series/getting-started/articles/what-is-e-learning>, Τελευταία ανάκτηση: 21/2/2020.